УДК 330.1

Дмитро Вікторович Шиян, доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри статистики і економічного аналізу
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

АГРАРНІ ЦИКЛИ: ІСТОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА

Сільське господарство України, долаючи наслідки руйнівної трансформаційної кризи, поступово, починаючи з 2001 р. нарощує обсяги виробництва. Особливо помітний крок було зроблено в 2011 р. в якому вартість валової продукції зросла в порівнянні з попереднім роком на 19,9 % і становила 233,7 млрд грн у цінах 2010 р. У цьому ж році було отримано рекордний валовий збір зернових – 56,7 млн т. Наша держава успішно утверджується на світових ринках сільськогосподарської продукції. Виходячи з досягнутого і враховуючи реальні можливості поставленого завдання довести середньорічні валові збори зернових до 80 млн т, а у більш віддаленій перспективі – до 100 млн.т. На загальних зборах Національної академії аграрних наук України всебічно обґрунтовані шляхи наукового забезпечення вирішення завдання значного нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції [11]. Не можна залишати поза увагою і ту обставину, що аграрна економічна наука має свою місію у вирішенні цього стратегічного завдання [5].

Один із головних напрямків при цьому, безумовно, полягає в тому, щоб надати пріоритетного значення розгортанню фундаментальних наукових досліджень. У цій багатоаспектній проблемі теж існує необхідність виділити пріоритетні напрямки. Визначаючи їх, доцільно врахувати думку П. Самуельсона, який стверджував: у складі проблем макроекономіки, які домінували впродовж більшої частини XX ст. і які, як стає все більш очевидним, не будуть сходити з порядку денного у XXI ст., провідне місце відводиться двом проблемам – довгострокового економічного зростання і коливанням ділової активності [13]. Обґрунтованість такого висновку більш ніж переконливо підтвердила остання

глобальна фінансово-економічна криза, аналіз причин її виникнення, можливі напрямки пом'якшення негативного впливу на економіку України [23].

Зрозуміло, що подолання наслідків кризи – завдання першочергової ваги, але ще більш важливо передбачити можливість виникнення нової кризи і розробити рекомендації, що в практичному плані ще більш важливо, попередження виникнення криз у майбутньому. А така можливість стане реальністю у тому випадку, коли будуть з'ясовані закономірності циклічного розвитку з обґрунтуванням їх особливостей в аграрній сфері.

Наявність криз взагалі, в тому числі циклічного характеру, саме в сільськогосподарському виробництві, з одного боку, неодноразово стверджувалося, а з іншого – не отримало загального визнання. Тим більш, не здійснено всебічного обґрунтування своєрідності механізмів їх виникнення і протікання, що робить їх принципово відмінними від інших типів циклів. У даному випадку також слід розрізняти факт фіксації наявності циклічних коливань, що само по собі дуже важливе, і потребує наукового осмислення цього процесу з виявленням механізмів його формування. Так, твердження про наявність чергування семи сприятливих і семи несприятливих для виробництва зерна років можна зустріти ще в Біблії, а початок формування теорії циклічності логічно датувати роками, коли виникли і почали постійно проявлятися промислові кризи, тобто з 1825 р.

Щодо осмислення проблем циклічності розвитку сільськогосподарського виробництва, то пріоритетність у їх науковому опрацюванні логічно пов'язати з піонерними працями В. Тимошенка. Характеризуючи його внесок у вирішення даної проблеми, відомий історик економічної думки України С.М. Злупко стверджує: здійснивши низку досліджень на матеріалах США, В. Тимошенко став одним із засновників теорії сільськогосподарських циклів, збагативши тим самим українську наукову школу економічної кон'юнктури, яка мала світовий резонанс [2]. Один із основних висновків, зроблених В. Тимошенком, полягає у тому, що коливання в сільському господарстві не тільки існують, але й мають циклічний характер [19]. Проте в поле зору С.М. Злупка, на жаль, не попав на-

ступний важливий факт. Ще в1867 р. вийшла робота професора Харківського університету І. Кауфмана. «Теорія цін Кауфмана [3]. У даній праці на підставі аналізу цін хліба за період з 1561 по 1850 рр. зроблений чіткий висновок про циклічність їх зміни. Це дослідження було видано невеликим накладом і фактично залишилося непоміченим науковцями.

Важливе місце в розвитку теорії циклічності належить ще одному видатному представнику українських вчених, який належить до ключових представників нашої національної еліти Е. Слуцькому. [15]. Світову славу Е. Слуцькому принесли перш за все ідеї висловлені в статті «Додавання випадкових коливань як джерело циклічних процесів». Саме в ній було зроблено важливе припущення про хвильоподібний характер таких рядів, генерованих підсумовуванням випадкових величин і можливості використання для їх моделювання рівнянь, які описують синусоїдальні коливання [14].

За даними дослідження І. Соколова, І. Тарапатова, О. Борисенко, періодичні зміни урожайності та валових зборів зернових культур відбувалися із циклом у 14 років. «Інакше кажучи, - зробили висновки автори однієї з публікацій, - після семи врожайних років настає сім менш врожайних. Після цього знову повторюються врожайні роки [16]. Важливо, що висновок про довжину циклу і наявність у ньому двох фаз збігся з тим, який був зроблений невідомими для нас мудрецями далекого минулого і який знайшов відображення в легендах і, як зазначалося, у Біблії.

При наявності різних підходів про механізми формування і протікання аграрних циклів слід виходити з того, що в будь-якому випадку поняття циклічності пов′язане з наявністю коливань результатів виробництва. А відтак виникає потреба з′ясувати, в якій мірі ці результати коливаються і що саме є причиною формування коливань. З цього приводу П. Самуельсон і В. Нордхаус в останньому виданні підручника «Економіка» стверджують, що в цілому економіка доволі сильно залежить від некерованих людиною екосистем і доволі істотно відчувається зміна клімату. Сільське і лісове господарство належить до цієї категорії секторів економіки. Але такі країни як Японія і США, - стверджують

вони,- відносно незалежні від кліматичних умов» [13]. Наші дослідження показали, що якщо звернутися до динаміки виробництва окремих видів продукції, то суттєві коливання обсягів виробництва мали місце в минулому, вони притаманні йому і в теперішній час і в цих країнах [24].

Щодо України, то останнім часом дослідниками не тільки констатується наявність змін широкого кола показників у часі, а все більша увага почала приділятися аналізу динамічних або часових рядів з метою виявлення притаманних їм тенденцій і закономірностей. Одночасно ставиться на цій основі завдання здійснити прогнозування виробництва і цін реалізації [12].

Було також здійснено прогнозування урожайності і валових зборів сільськогосподарських культур в Україні на 2011 р., згідно з яким слід було очікувати зростання валових зборів у порівнянні з попереднім роком. У дійсності валові збори цих культур виявилися ще більшими, але тенденція його зміни була визначена вірно [10]. У статті П. Грицюка вказується, що детермінованість у часовому ряді може проявлятися у вигляді трендостійких ділянок або циклічної динаміки [1]. Дану констатацію можна розглядати як ще один аргумент в економічній динаміці у сфері сільськогосподарського виробництва.

Після висвітлення положень загального плану доцільно звернутися до існуючих підходів до класифікації економічних циклів під кутом зору виявлення місця у цій класифікації саме аграрних (сільськогосподарських) циклів. Слід зазначити, що таких класифікацій, які базуються перш за все на з'ясуванні причин і механізмів виникнення циклічності, існує багато. Але найбільшу відомість і визнання отримали дві. Їх авторами є Е.Хансен і Й. Шумпетер [21, 25]. Зокрема, Й. Шумпетер, який більш відомий як автор теорії економічного розвитку, разом з тим обгрунтував доцільність при класифікації циклів дотримання трициклічної схеми і присвоєння кожному циклу імені економіста, який зробив найбільший внесок у його дослідження. Д. Кітчина, К. Жугляра, Д. Кондратьєва. Причому кожний цикл визначено такою тривалістю: 2 роки 4 місяці, 10 і 55 років, як основна класифікаційна ознака виступає тривалість циклу. Такої ж схеми в принципі дотримується і Є. Хансен, але він вважає за доцільне виділи-

ти ще будівельні цикли, які очевидно є підстави назвати циклами С. Кузнеця – на прикладі України.

Таким чином, особливості прояву циклічності пов'язуються не тільки з довжиною циклу, а і з галуззю виробництва. А у зв'язку з цим логічним буде виділення промислових циклів з врахуванням двох обставини. По-перше, за аналогією, а по-друге, враховуючи той факт, що спочатку циклічність у галузі економіки пов'язувалася з промисловістю.

Але не менш логічним буде виділення як самостійного типу циклічних коливань аграрних циклів, констатуючи при цьому, що Е. Хансен і Й. Шумпетер, не вказуючи на таку можливість, одночасно не заперечували її. Категорично проти наявності підстав для виділення аграрних циклів, а точніше аграрних криз, виступав свого часу Л. Мендельсон [9]. Основним мотивом при цьому було наступне: «Нам невідомо, - стверджує Л. Мендельсон, - щоб класики марксизму-ленінізму коли-небудь згадували про аграрні кризи. Таке твердження, по-перше, не відповідає дійсності. А по-друге, К. Маркс дійсно вихідним і головним осередком криз розглядав фабрично-заводську промисловість, а у сільському господарстві перевиробництво і кризи, на його думку, розвиваються у вторинній формі [8, С.183].

У теперішній час ситуація докорінним чином змінилася. Циклічні коливання у сільському господарстві не корелюють ні з циклами в промисловості, ні із загальноекономічними циклами, що є одним з аргументів на користь виділення як окремого типу аграрних циклів. Ще одне принципове положення, яке важливо обговорити у зв'язку з цим, стосується того, що згідно з класичною теорією циклічності як обов'язкова складова циклічних коливань виступає фаза кризи. Тому не дивно, що формування даної теорії почалося з вивчення широкого кола проблем, пов'язаних з кризами. На підтвердження даного положення можна вказати на добре відомий факт. Світову славу М.І. Туган-Барановському принесла праця вперше опублікована в 1894 році, яка мала назву «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і близький вплив на народне життя» [18]. Саме кризи автор видання назвав найзагадковішим явищем господарського ла-

ду, яке ще недостатньо з’ясовано в науці. На тісний зв'язок формування теорії циклічності з вивченням криз також вказував Е. Слуцький. Він зазначав, що в процесі поглибленого вивчення кризових явищ в економіці було виявлено, що вони є тільки однією з фаз циклічного процесу, і отримати глибокі результати в їх розумінні можна лише досліджуючи усі фази циклу, вивчаючи циклічні процеси в цілому [15, с. 183]. Очевидно, нема ніяких підстав стверджувати, що наука в напрямку з’ясування причин кризових явищ останнім часом досягла особливих успіхів про що свідчать масштаби втрат, які викликала глобальна фінансово-економічна криза 2008-2009 рр і яка названа найгіршою за останні 60 років. Як стверджує відомий російський економіст О.А. Пороховський, ця криза ще раз підтвердила могутність і невідворотність ділового циклу [4].

Проте таке категоричне твердження не виключає можливості постановки питання, а чи завжди наявність кризи є свідченням циклічного характеру розвитку економіки? Підставою для нього виступає та обставина, що свого часу широкого поширення набула концепція, згідно з якою існують аграрні кризи, які не розчиняються в загальних циклічних кризах, а їх рух не вписується в загальну схему фаз циклу. Таким чином, можна припускати, що аграрні кризи, яким притаманний затяжний характер, справляють вплив на відтворювальний цикл, поглиблюючи і затягуючи циклічні кризи.

Класичним прикладом кризи не циклічного характеру в сільському господарстві слід вважати трансформаційну кризу, яка мала місце в 90-х роках минулого століття, що до речі отримало визнання не тільки в країні, а і серед економістів Росії, які аналізували розвиток галузі у своїй країні [20].

Найбільш принциповий висновок стосовно аграрних циклів полягає в тому, що при їх наявності кризи в загальноприйнятому розумінні її змісту, може і не бути. Аграрний цикл має дві фази: підвищеної і відносно пониженої врожайності. Але охарактеризувати другу фазу як таку, при якій виробники перебувають у стані кризи, скоріш за все, підстав нема, по ряду причин. Головна з них полягає в тому, що в ці роки виробництво у порівнянні із попередньою фазою може не тільки не скорочуватися, а навіть і зростати. На підтвердження даного

положення звернемося до графіка, який відображає динаміку валових зборів зернових та зернобобових культур за 1948-2011 рр (рис. 1.).

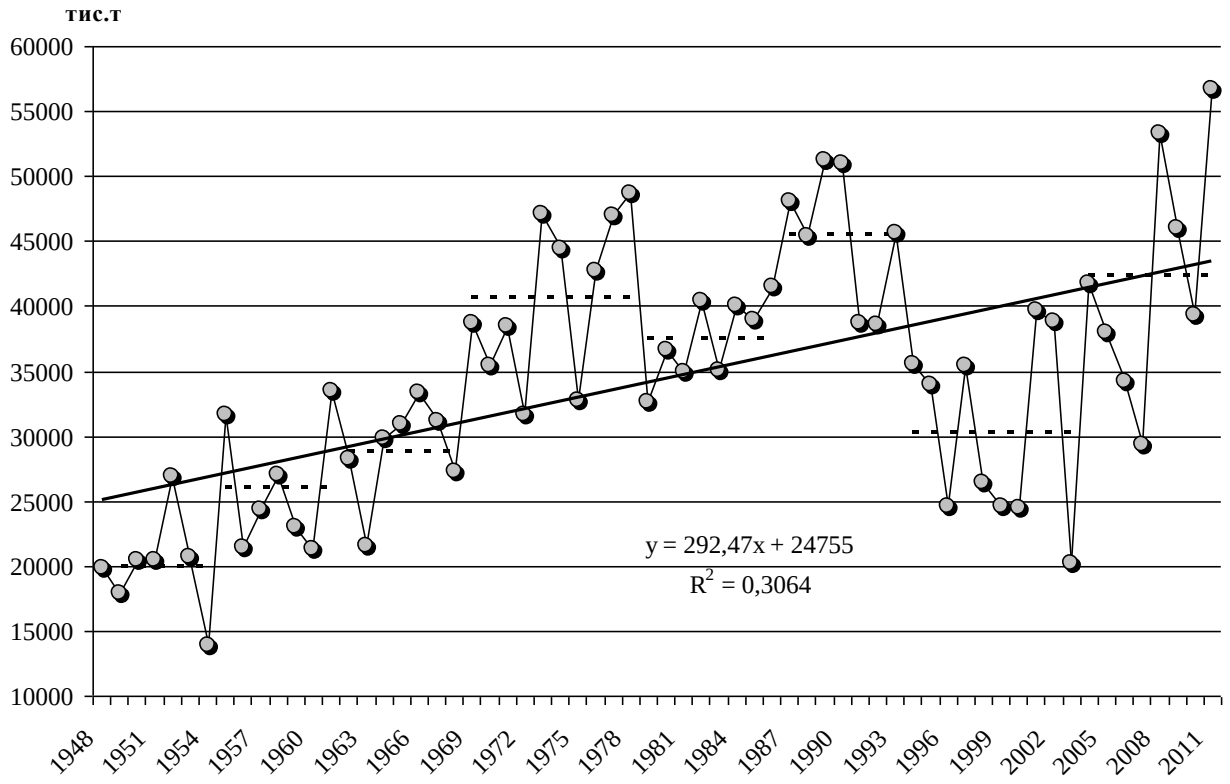

Рис. 1. Динаміка валових зборів зернових і зернобобових культур в Україні у 1948-2011 рр.

У межах цього періоду було виділено вісім підперіодів, які можна характеризувати як фази чотирьох циклів. Перший цикл з 1948 по 1961 рр. з двома фазами: 1948-1954 рр. і 1955-1961 рр. Другий цикл відповідно 1962-1968 рр. і 1969-1978 рр., третій цикл - 1975-1981 рр. і 1982-1990 рр. І нарешті четвертий цикл теж має дві фази пониженої та підвищеної урожайності: 1994-2003 рр. та 2004-2011 рр. відповідно. У межах першого циклу для першої фази характерною є помітно менша величина валових зборів, а для другої – її значне зростання.

Важливим при цьому було те, що у другому і в третьому циклах валові збори у першу фазу виявилися більшими, ніж валові збори у попередню фазу відповідно першого і другого циклів. Особливості прояви циклічності у сільському господарстві також полягають в наступному. У межах кожної фази мають місце показники, які значно перевищують, чи навпаки – менше від середнього залежно від фази. До того ж перехід у рослинництві від однієї фази до іншої

здійснюється не поступово, а одноразово – в період збирання врожаю – це теж принципова особливість зміни показників урожайності.

Вищезазначені особливості прояви циклічності в сільському господарстві визначаються тим, що коливання обсягів виробництва у цій галузі обумовлюються дією двох чинників – природних циклічних коливань і впливом на результати виробництва сукупності економічних факторів. Щодо природних факторів, то відносно складу їх висловлюються різні погляди, але зазвичай при цьому особливе значення надається впливу Сонця. На підтвердження даної концепції наводяться все більше фактів, які свідчать, що Сонце своєю активністю впливає на всі процеси, що протікають на Землі.

Позитивну відповідь на це питання дав А.Л. Чижевський у книзі «Земне ехо сонячних бурь» [22]. У цілому очевидність впливу Сонця на процеси на Землі заперечень не викликає. Вони з'являються тоді, коли необхідно з'ясувати, як Сонце впливає на формування циклічності в сільському господарстві. Особливо інтенсивно дослідження в цьому напрямі почали здійснюватися після того, як У. Джевонс у 1884 р. зробив припущення про зв'язок економічних циклів з впливом, установленим на той час одинадцятирічним сонячним циклом [26].

Але одночасно професор Харківського університету Ю. Морозов, проаналізувавши дані про середні річні температури за період з 1771 по 1854 рр., дійшов висновку, що середня довжина циклу станоить14 років і не може збігатися з сонячним [17]. Висловлювалися й інші міркування щодо причин періодичної зміни урожайності - мали обертання найближчих планет біля Землі, у приливоутворюючих силах Сонця, Місяця і Землі, а також в узагальнюючому факторі, який поєднує в собі вищезазначені та інші чинники – космічному [22]. Серед дослідників, працюючих у даній галузі в теперішній час, прибічником залежності коливань урожайності від сонячної активності можна назвати З. Філера [6].

З цього приводу своє бачення також висловлював Е. Слуцький, причому в доволі своєрідній формі. Він стверджував, коли шукаєш відповідь на причинний механізм згідно з яким рік за роком, десятиріччя за десятиріччями відтво-

рюючий тугу синусоїдальну хвилю, яка піднімається і падає на поверхню соціального океану з правильністю дня і ночі, у дослідника виникає бажання спрямувати погляди як і сторіччя тому до небесних світил, шукаючи в них пояснення людських справ [15, с. 706].

Загальний же висновок полягає в тому, що слід вважати незаперечним фактом наявність природних циклів, які істотно впливають на протікання біологічних процесів, в тому числі на результативність сільськогосподарського виробництва, що і робить своєрідним саме аграрний цикл [7].

Таким чином, є всі підстави констатувати, що в теперішній час доведена можливість виділення в системі циклічних коливань аграрних циклів, які існують поряд з промисловими, будівельними, загальноекономічними. Їх характер, особливості протікання формуються взаємодією природних і економічних чинників, що створює можливість запобігання криз, як однієї з фаз циклу. Наскільки ці можливості будуть практично реалізовані залежить значною мірою від інвестиційно-інноваційної політики держави. Вона також може породжувати кризи сільського господарства не циклічного походження.

Список використаних джерел:

1. Грицюк П. Динаміка врожайності зернових: прогнози і ризики / П. Грицюк // Економіка України. – 2009. - №11. – С.42-51.
2. Злупко С. В.Тимошенко наукова школа економічної кон'юнктури та її вплив на світову економічну думку / С. Злупко // Економіка України.- 1997.- № 3. – С. 75-82.
3. Ковалевский Г.В. Харьковская экономическая школа (1804-2004) / Г.В. Ковалевский, В.М. Селиванов. – Х.: ХНУ, 2004. – 51 с.
4. Кризис: альтернативы будущему. - М.: Культурная революцияя, 2010. – 368 с.
5. Лупенко Ю.О. Сучасна місія аграрної економічної науки / Ю.О. Лупенко // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 3-6.
6. Макей Л. Урожайність залежить від сонячної активності / Макей Л. // Агробізнес сьогодні. – 2010 .- №5. – С.16-17.
7. Максимов А.А. Природные циклы. Причины повторяемости экологических процессов / А.А. Максимов. – Л.: Наука, 1989. – 348 с.
8. Маркс К. Теория прибавочной стоимости. Ч. II. / К. Маркс. - М., 1957. – 535 с.
9. Мендельсон Л.А. Теория и история экономических кризисов и циклов. Т.1 / Л.А. Мендельсон. - М.: Социально-экон. лит-ра», 1959. – 483 с.

10. Месель-Веселяк В.Я. Прогноз урожайності валових зборів сільськогосподарських культур в Україні на 2011 рік / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2011. - №5. – С.26-33.

11. Наукові засади розвитку агропромислового виробництва в сучасних умовах. - К.: Аграрна наука, 2010. – 224 с.

12. Пехота М.А. Теорія часових рядів у прогнозуванні виробництва і цін реалізації сільськогосподарської продукції / М.А. Пехота // Економіка АПК. – 2011. - №2. – С.146-153.

13. Самуэльсон П. Экономика / П. Самуєэльсон, В. Нордхаус. – М.: Изд. дом. «Вильямс», 2003.- 688 с.

14. Слуцкий Е. Сложение случайных величин как источник циклических процессов / Е. Слуцкий // Вопросы конъюнктуры. - 1927. - Т. III. - Вып. 1. - С. 34-64.

15. Слуцький Е. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності / за ред.. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2007. – 919 с.

16. Соколов І.Д. Динаміка врожаїв зернових культур і їх прогноз / І.Д. Соколов, І.Д. Тарапатов, О.П. Борисенко //Вісник аграрних наук. – 1996. - № 9. –С.42

17. Труды областного съезда представителей земств 8-ми губерний Южной России.- Х.: Типография Губернского Правления, 1882.

18. Туган-Барановский М.И. Переодические промышленные кризисы. 4-е изд.. / М.И. Туган-Барановский. - Петроград-Москва: Книга, 1923. –386 с.

19. Українська економічна думка: хрестоматія. – К., 1995. –.410 с.

20. Ушачев И. Г. Экономический рост и конкурентоспособность сельского хозяйства России / И. Г. Ушачев // Економіка АПК. – 2010. –№3. - С.137-149.

21. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен. - М.: Иностран. лит-ра, 1959. – 760 с.

22. Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь / А.Л. Чижевский. – М.: Мысль, 1976. – 322 с.

23. Чухно А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А.Чухно // Економіка України. – 2010. - №1. – С.4-18.

24. Шиян Д.В. Циклічність у формуванні сталого розвитку сільського господарства: моногр. / Д.В. Шиян / Харків: ХНАУ, 2011. – 308 с.

25. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер . - М.: Прогресс, 1982.- 342 с.

26. Jevons W. Investigations in Currency and Finance / W. Jevons. - London, 1884.

Розглянуто поняття аграрного та економічного циклу, їх класифікація та взаємозв’язок. Підкреслюється необхідність виділення в системі циклічних коливань саме аграрних циклів, які існують поряд з промисловими, будівельними. Робиться висновок проте, що економічна наука займається розглядом і трактуванням даних понять практично з моменту свого виникнення. Не зважаючи на це, залишаються відкритими питання про взаємозв’язок економічних та агрних циклів, про вплив сонячної активності на останні.

Ключові слова: економічні цикли, аграрні цикли, методологія, економічна динаміка.

Рассмотрено понятия аграрного и экономического цикла, их классификация и взаимосвязь. Подчеркивается необходимость выделения в системе циклических колебаний именно аграрных циклов, которые существуют вместе с промышленными, строительными. Делается вывод о том, что экономическая наука занимается рассмотрением и трактовкой данных понятий практически с момента своего возникновения. И не смотря на это, остаются открытыми вопросы о взаимосвязи экономических и агарных циклов, о влиянии солнечной активности на последние.

Ключевые слова: экономический цикл, агарный цикл, методологыя, экономическая динамика.

The conception of agrarian and economic cycle, their classification and correlation have been considered. The necessity to single out just agrarian cycles existing with industrial, construction ones in the system of cyclic fluctuation is stressed. The author comes to the conclusion that the economic science deals with the consideration and interpretation of these concepts practically from the moment of its appearance. In spite of that the questions about the correlation of economic and agrarian cycles, the influence of sun’s activity on the latter are open.

Key words: economic cycles, agrarian cycles, methodology, economic dynamics.